

УДК 929 : 81 " Ігор Муромцев"

Ольга Черемська, Валентина Жовтобрюх
м. Харків

ІГОР ВІКТОРОВИЧ МУРОМЦЕВ (до 80-річчя від дня народження)

Статтю присвячено дослідженню наукової спадщини відомого українського мовознавця, професора Ігоря Вікторовича Муромцева, який є визнаним фахівцем у галузі історичної граматики, старослов'янської мови, лексикології, історії українського мовознавства, соціолінгвістики, на ознаменування 80-літнього ювілею вченого.

Ключові слова: Ігор Вікторович Муромцев, ономастика, лексикологія, дериватологія, історія українського мовознавства.

30 жовтня 2014 року виповнилося 80 років від Дня народження видатного вченого, відомого українського мовознавця, професора Ігоря Вікторовича Муромцева.

Життєвий і творчий шлях ученого осяяний наполегливим пошуком Істини через Слово і в Слові.

Муромцев Ігор Вікторович народився 30 жовтня 1934 року в Харкові в сім'ї службовців. Мати — Галина Юріївна Муромцева (Доброницька) — секретар-друкарка, батько — Віктор Миколайович Муромцев — архітектор, доцент. Нелегка доля випала на дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого: початок війни, 1942 року — смерть матері, перебування в дитячому будинку №2 Дзержинського району Харкова до демобілізації батька з армії наприкінці 1946 р. Через війну Ігор Вікторович розпочав навчання в середній школі № 131 Харкова лише 1943 року одразу ж із 2-го класу. Після повернення батька вступив ще й до Харківської дитячої музичної школи імені Бетховена. Закінчивши школу, упродовж 1952–1957 років навчався на філологічному факультеті Харківського державного університету імені О.М. Горького. Паралельно

© О.С. ЧЕРЕМСЬКА, В.Ф. ЖОВТОБРЮХ, 2015

здобував середню музичну освіту в Харківській музичній школі для дорослих імені Чайковського та в Харківському музичному училищі по класу фортепіано.

З 1957 року Ігор Вікторович працює вчителем Харківської середньої школи №30. Проте любов до музики не вщухала, й паралельно він вступає до Харківської державної консерваторії, де навчається півтора року. З 1959 року Ігор Вікторович зарахований на посаду лаборанта кафедри української мови та погодинну роботу викладача Харківського державного університету імені О.М. Горького. Того ж року він знайомиться з майбутньою дружиною — студенткою 5-го курсу філологічного факультету Ольгою Георгіївною Аксьоною (Муромцевою). Далі життя та наукова творчість Ігоря Вікторовича пролягали в руслі філології та родини, а музика назавжди залишилася джерелом натхнення.

Після закінчення аспірантури при Інституті мовознавства АН України І.В. Муромцев повертається викладачем на кафедру української мови ХДУ імені О.М. Горького. 1968 року молодий учений захистив кандидатську дисертацію на тему «Семантико-структурні типи гідронімів басейну р. Сіверського Дінця».

Після захисту кандидатської дисертації І. В. Муромцев обіймає посаду доцента кафедри, а 1977 року одержує диплом доцента. З 1995 року — професор кафедри української мови ХНУ імені В.Н. Каразіна. Упродовж 1994—2001 років І. В. Муромцев був ученим секретарем спеціалізованої вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Різномісною є наукова лінгвістична діяльність професора. Визнаний фахівець у галузі історичної граматики, старослов'янської мови, лексикології, історії літературної мови, соціолінгвістики, учений є автором понад 100 наукових праць.

Ігор Вікторович Муромцев — автор монографії «Словотворчі типи гідронімів (басейн Сіверського Дінця)» (Харків, 1966). У цій праці подано найповніший опис гідронімів досліджуваного ареалу та їхнє етимологічне потрактування. У монографії представлено надзвичайно багатий і цінний лексичний матеріал, який було зібрано під час топонімічних експедицій автора 1962—1966 років. Ретельне опрацювання матеріалу дало змогу вченому виявити основні етимологічні моделі гідронімів та визначити місце донецької гідронімії в системі українських водних назв. Автор монографії вперше в українському мовознавстві виокремлює та досліджує семантико-структурні типи гідрооб'єктів Слобожанщини як у синхронії, так і в діахронії.

Особливої уваги заслуговує його цикл наукових статей з ономастики, які збагатили українську науку новими підходами до опису топонімів. У працях «Із спостережень над мікрогідронімією Донецької та Луганської областей» (Київ, 1965), «Історія фіксації гідронімів басейну Сіверського Дінця у пам'ятках різних періодів» (Харків, 1965), «Гідроніми — родові характеристики об'єкта» (Харків, 1966), «Назви-характе-

ристики гідрооб'єкта за розмірами, формою, розміщенням» (Харків, 1966), «Прирічковий» чинник як основа називання гідрооб'єкта» (Харків, 1966), «Відфітонімічна гідронімія басейну Сіверського Дінця» (Харків, 1966), «Відантропонімічні гідронімії басейну Сіверського Дінця» (Харків, 1967), «Культурні назви» і гідронімія басейну Сіверського Дінця» (Харків, 1966) та інших статтях учений розробляє докладну різнорівневу класифікацію гідронімів Слобожанського ареалу. Системний опис гідронімів басейну Сіверського Дінця логічно та вмотивовано пов'язаний з пошуком витоків та мотивів найменування гідронімічних ономатів. Розглядаючи окремі семантичні моделі гідронімів, учений робить висновки про їхню територіальну диференціацію та рівень продуктивності. Статті, присвячені гідронімії Слобожанщини, стали підґрунтям для розроблення лінгвістичних засад ономастичної класифікації гідронімічних об'єктів, що представлено в роботі «Принципи лінгвістичної класифікації гідронімів» (Харків, 1966).

Визнаний фахівець у галузі гідронімії, професор І.В. Муромцев звертає свою увагу й на проблеми топоніміки взагалі, зокрема стан топоніміки Харкова. У статтях «Вплив внутрішніх системних факторів на формування топонімії Слобожанщини» (Одеса, 1990) та «Про функції топонімів і топонімічних комісій» (Харків, 1999) учений визначає функції топонімів у великому місті, аналізує історію топонімікону Харкова та викладає своє бачення напрямів роботи регіональної топонімічної комісії.

Наукові досягнення вченого здобули важливе практичне втілення. Професор І.В. Муромцев став учасником значних національних проєктів з добору й оброблення матеріалів до Діалектного атласу України, Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, Словника гідронімів України тощо.

Науковий інтерес професора І.В. Муромцева до ономастики в галузі гідронімії та топоніміки з часом переходить у площину стилістичного аспекту ономасіології. У статті «Конотація власних назв у художньому тексті» (Харків, 1992) та виданій у співавторстві з О.Г. Муромцевою праці «Конотативна ономастика у творах Івана Багряного (соціолінгвістичний аспект)» (Харків, 2006) учений розглядає використання семантичних оказіоналізмів у художньому тексті, зокрема застосування словотвірних оказіональних ономатів, у такий спосіб поглиблюючи наші уявлення про стилістику онімів та їхні функції в художньому мовленні.

Окремо варто виділити одне з останніх оригінальних досліджень вченого, присвячене двохсотлітньому ювілею Т.Г. Шевченка «Нотатки про прізвиська і назвиська у творчості Тараса Шевченка (типи й функції)» (Харків, 2014). У статті представлено широку «і тематично, і семантично, і структурно, і стилістично»¹ палітру прізвиськ і назвиськ у

¹ Муромцев І.В. Нотатки про прізвиська і назвиська у творчості Тараса Шевченка (типи й функції) / І.В. Муромцев // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Су-

творах Т. Шевченка як індивідуально-авторських, так і традиційних загальнонародних, проаналізовано багатство структурних моделей і способів їхнього творення.

Глибокий знавець у галузі лексикології, морфології, дериватології, Ігор Вікторович присвятив низку праць аналізу різноманітних явищ словозміни, словотворення та проблем лексичної номінації. У статті «Енантіосемія як спосіб номінації в сучасній українській мові» (Харків, 1992) автор докладно розглядає потенційні властивості структурних елементів мови та аналізує енантіосемічні словотворчі моделі сучасної української мови, відзначаючи роль службових морфів у створенні енантіосем. Цінним є опис стилістичних фігур, де використані енантіосеми. Важливим питанням формування морфемної структури слова присвячені статті «О семантических условиях перехода апеллятивов в имена собственные и имен собственных в апеллятивы» (Минск, 1970); «До питання про відношення між оказіональним та системним іменним словотворенням у сучасній українській мові» (Київ, 1974); «Особенности освоения лексики иншомовного происхождения (морфонологическо-деривационный аспект)» (Харків, 1986); «Предметно-понятийні семантичні нарощення у відад'єктивах на –ик» (Івано-Франківськ, 1996).

Учений збагатив вітчизняну науку своїми здобутками в галузі термінології, застосовуючи системний підхід до опису явищ термінотворення та терміновживання, зокрема у статтях «Про умови та межі використання кальок у науковій термінології» (Львів, 1993); «До впорядкування сучасної української електротехнічної термінології» (Львів, 1993) (у співавторстві з Л.Г. Бояровою й В. С. Калашником).

Професор І.В. Муромцев зробив значний внесок у розвиток вітчизняної лексикографії, взявши участь в укладанні низки словників. Це такі лексикографічні праці, як «Словник мови творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка» у 3-х томах (Харків, 1978–1980); «Палеонтологія. Палеоекологія. Еволюційна теорія. Стратиграфія: Словник-довідник» (Харків, 1995); «Тлумачний словник української мови» (Харків, 2002); «Термінологічний словник з юридичної психології» (Харків, 2008); «Тлумачний словник сучасної української мови: Загальноновживана лексика» (Харків, 2009); «Тлумачний словник сучасної української мови: Фахова лексика» (Харків, 2009); «Словник гідронімів України» (Київ, 1979). Ігор Вікторович — автор низки статей в енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004, 2007), а також науковий редактор і співавтор видання «Українська мова: енциклопедія» (Київ, 2011).

Значне місце у творчому доробку професора І.В. Муромцева посідають дослідження історії українського мовознавства. До наукових праць цієї тематики належать, зокрема, статті, що визначають роль ви-

часна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»: збірник статей. За заг. ред. канд.філол.наук, проф. О.С. Черемської, д-ра філософ. наук, проф. О.М. Кузя. — Х.; 2014. — С. 17–30.

датних мовознавців XIX століття О.О. Потебні та П.Г. Житецького в дослідженні морфологічних процесів при словотворенні та формотворенні в сучасній українській мові. Зокрема, у роботі «Ідеї О.О. Потебні у розвитку морфології сучасної української мови» (Харків, 1985) професор І.В. Муромцев виокремлює висловлену в працях О.О. Потебні ідею мінливості способів вираження і збереження значення у слові як одну з підвалин вивчення нарощень і усічень основи слова в слово- і формотворенні. Велику цінність роботи О.О. Потебні, на думку професора І.В. Муромцева, виявляють у характеристиці нелінійних перетворень основи в слово- й формотворенні. Аналіз мовознавчих праць із морфології професор І.В. Муромцев продовжує в статті «Значення праць П.Г. Житецького для розвитку морфології сучасної української літературної мови» (Харків, 1992). Автор зосереджує свій науковий пошук на розробленні П.Г. Житецьким питань морфонемики і вбачає значення досліджень мовознавця в тому, що він уперше і загалом правильно описав типові звукосполюки приголосних у морфах.

Праці професора І.В. Муромцева з історії українського мовознавства виразно позначені його зацікавленнями в галузі термінології та термінотворення. У праці «Шляхи творення української термінології в концепції і практиці М.П. Драгоманова» (Харків, 1992) учений у співавторстві з професором О.Г. Муромцевою ґрунтовно розглядає засади термінологічної концепції М.П. Драгоманова, особливо наголошуючи на ставленні Михайла Драгоманова до питання про межі використання іншомовних слів в українській термінології. Дискусійність цієї теми як у кінці XIX століття, так і сьогодні визначає актуальність звернення професора І.В. Муромцева до наукового досвіду мовознавців минулого століття. Такими ж рисами позначені праці «Роль В. Гнатюка у формуванні терміносистеми української фольклористики та етнографії» (Тернопіль, 1991) та «Роль І. Огієнка у становленні й розвитку української загальнонаукової та лінгвістичної термінології» (Львів, 1992), у яких автор аналізує концептуальні положення та практику використання авторами загальнонаукової лексики власне українського походження та іншомовних термінів.

Вивчення наукової спадщини видатних учених, здійснене професором І.В. Муромцевим, є актуальним і вмотивованим, оскільки стає поштовхом до появи сучасного бачення тематики й проблематики наукової творчості, поглиблює уявлення про мовні явища та їх функціонування, допомагає на новому рівні осмислити закономірності розвитку мови.

Відомими й широко використовуваними є навчальні посібники професора І.В. Муромцева: «Методичні вказівки та навчальні матеріали для занять у спецсемінарі «Морфеміка і словотвір сучасної української мови та питання їх вивчення у вузі й середній школі» (Харків, 1977); «Морфеміка і словотвір сучасної української мови» (Харків, 1980); «Контрольні завдання з сучасної української літературної мови та методичні вказівки до курсу» (Харків, 1983); «Контрольні завдання з

сучасної української літературної мови та методичні вказівки до курсу» (Харків, 1983); «Лабораторні роботи з сучасної української мови (Вступ. Лексика. Фразеологія)» (Харків, 1988); «Лабораторні роботи з сучасної української мови (Фонетика. Орфоепія)» (Харків, 1989). Матеріали посібників є ґрунтовними, базовими для навчання, а також для розроблення різноманітних курсів з української мови. Їм властиві системність, компактність, доступність, роз'яснювальний характер викладу. У багатьох поколіннях філологів сформували глибокі знання мови методи навчання професора І.В. Муромцева.

Справжній наставник, науковець з величезним досвідом і життєвою мудрістю, невимушено й легко він накреслює кількома словами хід розв'язання складних лінгвістичних пошуків. Саме тому професор І.В. Муромцев завжди в оточенні своїх учнів — студентів, аспірантів, докторантів. Під його керівництвом захищено 9 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Його учні гідно продовжують і розвивають наукову школу професора І.В. Муромцева.

Студенти, аспіранти, всі, хто навчався в Ігоря Вікторовича, згадують свого Вчителя як прекрасного й ерудованого лектора, який є «надзвичайно спостережливий і небайдужий філолог, має дивне вміння подати матеріал так, щоби він не був застиглою теорією, а інформацією для роздумів, яка потребує від слухачів розуміння й побудови логічного ланцюжка еволюційного розвитку мови, та ще й дерзновення».²

Ігор Вікторович активно провадить велику громадську роботу в рідному Харкові: і як член Всеукраїнської ономастичної комісії, і як член Топонімічної комісії Харківської міської ради. Прагнення мовознавця повернути Харкову українське обличчя почало реалізовуватися на початку 90-х рр. ХХ ст. За ініціативи вченого перейменовано вулиці і площі міста, увічнено імена видатних харків'ян. Зокрема, колишню вулицю Держинського стали називати вулицею Мироносицькою, а площа Держинського дістала назву Майдан Свободи, площа Радянська має тепер назву площа Конституції. Цікаво, що назву вулиці Полтавський Шлях (замість колишньої вулиці Свердлова) запропонував саме Ігор Вікторович: «Я є співавтором цієї назви. Тоді, двадцять років тому, стерти з мапи Харкова ім'я Свердлова було легше, ніж нині. Але постало питання, ким його замінити. Журналіст-русофіл Костянтин Кеворкян пропонував повернутися до давньої імперської назви — «вулиця Катеринославська». Ні, сказав я, дякую! Полтавський Шлях — назва не історична, а нова, однак вона цілком відповідає українській годонімічній традиції. Якщо ви глянете на мапу, то побачите, що колишня вулиця Свердлова — це не що інше, як прями́й хід на Полтаву»³. Той факт, що з

² Муромцев І.В. Вибрані праці/ Упорядкування і заг. редакція А.Нелюби. — Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2009. — С. 7.

³ Ігор Муромцев: «Я чесний служака. Українській справі, українському мовознавству служу як могу ...» Режим доступу: <http://varta.kharkov.ua/articles/1097103.html>

1991 року в Харкові відбулося лише 15 перейменувань більш ніж красномовний. Не таких уповільнених змін, мабуть, сподівався Ігор Вікторович, коли 1989 року був делегатом установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. А що вже казати про сумнозвісну харківську епопею з відкриттям пам'ятної дошки на вул. Сумській на честь видатного українського мовознавця Юрія Шевельова у двадцять другий рік незалежності! Та Ігор Вікторович навіть за таких обставин ніколи не втрачає віри.

Усіх, хто знає Ігоря Вікторовича, вражає його принциповість, вірність громадянській позиції, безкомпромісність у відстоюванні національно-демократичних ідеалів і самовіддане служіння цим ідеалам. Усім відомі його запальні виступи на громадських зібраннях, його участь у заходах, спрямованих на розвиток української мови і культури Слобожанщини.

Ще одна грань діяльності вченого — збагачення духовної культури українства через повернення забутих та замовчуваних імен видатних діячів культури і науки України та діаспори. На особливу увагу заслуговує кропітка діяльність із вивчення наукової і творчої спадщини видатних діячів Харківської мовознавчої школи, серед яких мовознавець зі світовим ім'ям Юрій Шевельов. Йому присвячені виступи Ігоря Вікторовича на ювілейних конференціях вченого, численні статті: «Юрій Шевельов — видатний учений сучасності» (Харків, 1996); «Виступ на зборах наукової громадськості Харкова 29.04.2002, присвячений пам'яті Ю.В. Шевельова» (Харків, 2002); «Ю. Шевельов — історик українського і світового мовознавства» (Харків, 2009); «Виступ на зібранні «Шевельовські слухання» (Харків, 31.10.2013).

Саме за сприяння Ігоря Вікторовича повернено до наукової громадськості Харківщини творчу спадщину видатного мовознавця, зокрема йому належить ідея перекладу українською мовою монографії «Історична фонологія», проведення наукових конференцій на честь 85-річного та 90-річного ювілею науковця.

У працях І.В. Муромцева чітко накреслені основні завдання щодо відродження духовності та рідної мови. Цій темі присвячена зокрема стаття «Питання духовної культури в курсах історії української мови та історії українського мовознавства» (Харків, 1995). На думку вченого, завдання збагачення духовної культури учня лежить на викладанні гуманітарних дисциплін, одне із важливих завдань якого — подолання насадженої тривалий час ідеї меншовартості українців і всього українського, отже, за таких умов зростає значення соціолінгвістичного підходу до викладання мови. Ще один засіб удосконалення духовної культури, як вважає І.В. Муромцев, — повернення національній аудиторії забутих імен, ознайомлення зі здобутками української мовознавчої діаспори.

І.В. Муромцев — надзвичайно ерудована й інтелектуальна особистість. Він дивує своєю глибокою обізнаністю в різних галузях гуманітарної сфери людського пізнання. До кола його зацікавлень належать

культурологія, історія мистецтв, особливо музики, літературознавство, зокрема поетика, українська та всесвітня історіографія, мовознавство в різноманітних аспектах і напрямках.

Природа щедро наділила Ігоря Вікторовича талантами й обдаруваннями. Він прекрасно грає на фортепіано, знає безліч пісень і душевно їх виконує, є відданим шанувальником музики, особиста колекція платівок якого нараховує понад 3 тис. екземплярів, володіє кількома європейськими мовами.

Ще одне обдарування долі — творча співпраця упродовж десятиліть з дружиною, другом і порадником — доктором філологічних наук, професором Ольгою Георгіївною Муромцевою. У їхньому співавторстві побачило світ безліч наукових розвідок з історії української мови, лексикології стилістики, культури мови: «Українська мова у Харкові 90-х рр. ХХ ст. (стан і статус)» (Харків, 1996); «Конотована ономастика у творах Івана Багряного (соціолінгвістичний аспект)» (Харків, 2006); «Дещо про традиції й сучасну лінгвістичну термінологію (полемічні нотатки)» (Харків, 2006); «Григорій Квітка-Основ'яненко в історії української літературної мови» (Харків, 2008); «Г.Ф. Квітка-Основ'яненко — мініатюрист (лінгвостилістичний аспект)» (Харків, 2008); «П. Куліш як оновлювач і творець української літературної мови» (Харків, 2008); «Роль прози Юрія Федьковича в становленні української літературної мови на Буковині (60–70 рр. ХІХ ст.)» (Харків, 2008).

Це було дивовижне, рідкісне, гармонійне поєднання двох сердець і двох інтелектів, яке увінчалось плідними результатами багатолітньої наукової співпраці.

Одна з яскравих рис Ігоря Вікторовича — тонкий гумор, який залежно від ситуації коливається між іронією та сарказмом. Його гостре, відточене слово, влучний жарт надовго залишаються в пам'яті студентів та колег і передаються як афоризми.

Ігорю Вікторовичу притаманне глибоке відчуття слова, закономірностей словотворення, що відбиває його мовну особистість, створюючи неповторний, унікальний дискурс, багатий на новотвори, насичений авторськими неологізмами нечуваної експресії.

Надзвичайно людяний, щирий, відвертий, він повертає до себе співрозмовника своїм мистецтвом спілкування, що збагачує і насичує позитивно, завжди оптимістично.

Тож зичимо вельмишановному Ювілярові здоров'я, наснаги, творчих сил, примноження наукових здобутків, життєвого оптимізму на многії і благії літа!

Статтю отримано 14.10.2014

*Olga Cheremskaya,
Valentina Zhovtobriukh*
Kharkiv

IGOR MUROMTSEV
(The 80th anniversary of his birth)

The article is devoted to review the scientific heritage of the famous Ukrainian linguist, Professor Igor Muromtsev to mark his 80th anniversary. Igor Muromtsev's 50 years scientific research and teaching activities in Karazin Kharkiv National University as an assistant, associate professor, professor of Ukrainian language, scientific secretary of the specialized scientific council of the defense of dissertations are reflected in this article. The article analyzes the linguistic research activities of the professor, who is a recognized expert in the field of historical grammar, Old Slavonic language, lexicology, history of Ukrainian linguistics, sociolinguistics and the author of over 100 scientific works. Among these works the monograph "Derivational types hydronyms (Seversky Donetsk basin)" (Kharkov, 1966), is the most complete description of hydronyms in the researched area. Author of the monograph for the first time in Ukrainian linguistics detects and investigates semantic and structural types of Slobozhanshchyna's hydro objects. The article considers a series of scientific articles on onomastics that enriched the Ukrainian science new approaches to the description of place names and became the basis for the development of linguistic principles onomastic classification hidronimi objects. I. Muromtsev researches of lexicology, morphology, derivatology, are analyzed where the author examines in details the potential properties of the structural elements of language. Professor I. Muromtsev scientific research is highlighted underline that under his supervision 9 PhD theses were defended and the backgrounds of new scientific school were laid. Scientist great social work in Kharkiv as a member of the All-Ukrainian onomastic and toponymic commission in Kharkiv City Council, his work for the return of the forgotten and hushed names of prominent figures of culture and science of Ukraine and the diaspora is noted. Creative collaboration with his wife, friend and advisor — Doctor of Philology, Professor O. Muromtseva is paid much attention.

Keywords: Igor Muromtsev, onomastics, lexicology, derivatology, history of Ukrainian linguistics.